
Dmytro DYMIDYUK
Magister, PhD-doktorant
(Lwowski narodowy uniwersytet
Iwana Franka, Ukraina)

**BRO BIA A W ARMENII EPOKI BAGRATYD W
(KONIEC IX – PO OWA XI w.):
PROBLEM INTERPRETACJI I BADANIA NIEKT RYCH R DE
GRAFICZNYCH¹**

Średniowieczna Armenia była granicą między chrześcijańsko-bizantyjską a arabsko-perską (islamską) cywilizacją, przyjmująca najlepsze osiągnięcia tych dwóch kultur. Pod tym względem interesująca jest historia wojskowości Armenii, w szczególności broni białej, gdzie wpływy międzykulturowe najmocniej przejawiały się.

Celem artykułu jest poszczególna analiza niektórych ormiańskich miniatur oraz reliefów z epoki Bagratydów (koniec IX – połowa XI w.), na których różny typy broni białej są przedstawione i interpretacja których jest wątpliwa, pomyłkowa lub wywołuje dyskusję w historiografii ormiańskiej lub bizantyjskiej. Obiektem badania jest relief Goliata z kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921); relief dwóch jeźdźców na ścianie z cerkwi Kamsarkanów w Ani; szkatułka z kości słoniowej z Palazzo Venezia (Rzym); obrazki uszkodzonych mieczów z miniatury “Ofiara Abrahama” z Ewangeliarza z Eczmiadzynu (989) oraz reliefu “walka myśliwego z niedźwiedziem” z kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921).

Słowa kluczowe: Armenia Bagratydów, Aghtamar, Bizancjum, broń biała, miecz, szabla, Ani, Goliat, reliefy, miniatury.

Середньовічна Вірменія виконувала функцію своєрідного цивілізаційного кордоном між християнсько-візантійською і арабо-перською (ісламською) цивілізаціями, засвоюючи найкращі досягнення цих двох культур. Під цим кутом зору цікавою є історія військової справи Вірменії, особливо холодної зброї, де міжкультурні впливи проявлялися найміцніше.

Метою статті є окремий аналіз деяких вірменських мініатур, а також рельєфів епохи Багратидів (кінець IX – половина XI ст.), на яких представлені різні типи холодної зброї і інтерпретація яких сумнівна, помилкова або викликає дискусію у вірменській чи візантійській історіографіях. Об'єктом дослідження

1 Artykuł powstał dzięki grantowi Fundacji Galusta Gulbenkiana, który pozwolił przeprowadzić kwerendę na interesujący nas temat w bibliotekach Armenii. Także, dzięki Travel Grant National Association for Armenian Studies and Research (NAASR) otrzymałem możliwość wygłosić swoje referaty o historii uzbrojenia Armenii epoki Bagratydów na dwóch międzynarodowych konferencjach – “Military campaigns, weaponry and military equipment (Antiquity and Middle Ages)” w Warnie (Bułgaria) 16–18 listopada 2019 r. oraz na “Konferencji Młodych Naukowców” (Երիտասարդակալի IV Գիտաժողով) w Matenadaranie (Erywań), w dniu 29 listopada 2018 r. Podany tekst w języku polskim powstał dzięki stypendium rządu Rzeczypospolitej Polskiej dla Młodych Naukowców (2019).

ε ρελιւֆ Գօլիաֆա Յ շերկու Տյադօ Իրեստա Յ օ. Աիտաար (915–921); ρելիւֆ ճուօ յերնիկիւն յա Տինի շերկու Կաաարկանիւն յ Անի; իկատլկա Յ Տլօնօուի կօՏի Յ Քաաաաու յ Յենաաիա (Քիա); ֆրադենտի յօՏիկօՏՅենի յեաիւ Յ յինիաուրի “Երիտա Արաաա” Տյանգելիա Յ Եաիաճիւն (989), ա ՏաօՅ Յ ղելիւֆու “Եօրօաա յա յիւիւիա Յ յեճաեճ” Յ շերկու Տյադօ Իրեստա Յ օ. Աիտաար (915–921).

Կլիուօի Տլօա: Եադրաիճյա Եիրաենիա, Աիտաար, Յիաենիա, իօլօճնա Յօրյա, յեա, իաաա, Անի, Գօլիաֆ, ρելիւֆի, յինիաուրի.

Średniowieczna Armenia epoki Bagratydów (koniec IX – połowa XI w.) była zdecentralizowanym państwem o dobrze rozwiniętym systemie senioralno-wasalnym. Poszczególne księstwa tylko w przypadkach wojny i pokoju były posłuszne władcy z dynastii Bagratydów (*szachinszachu* czyli ‘królu królów’). W tym samym czasie Armenia była granicą pomiędzy cywilizacją chrześcijańsko-bizantyjską a arabsko-perską (islamską), co zmuszało ją do obrony swojego terytorium przed ingerencją tych mocarstw i sprzyjało zarazem rozwojowi uzbrojenia. W takim kontekście na szczególną uwagę zasługuje historia mieczów, ponieważ jak mówił angielski historyk Richard Burton: “*Historia mieczów jest historią ludzkości*”².

Wojskowa historia średniowiecznej Armenii jest praktycznie niezbadana. Istnieje tylko kilka ogólnych prac na ten temat autorstwa Sargisa Sargsiana³, Mhera Hakobiana⁴, Surena Martikiana⁵, Michała Chlipały⁶, Hajka Demojana⁷ oraz Armena Aivaziana⁸.

Nie lepiej przedstawia się historia badań nad uzbrojeniem średniowiecznego wojownika ormiańskiego, gdyż tematem tym zajmowało się kilku zaledwie badaczy: Walentyna Abramian⁹, Babken Arakelian¹⁰, Maria Romanowa¹¹ oraz autor niniejszego artykułu¹². W 2010 r. ormiańska badaczka Karine Voskanyan obroniła pracę doktorską

² Richard Burton. *The Book of the Sword: A History of Daggers, Sabers, and Scimitars from Ancient Times to the Modern Day*. (New-York: Skyhorse, 2014).

³ Մարգի Մարգույան. *Հայ ռազմական արվեստի պատմություն*. (Երևան: Հայաստան, 1969).

⁴ Միեր Հակոբյան. *Հայ ժողովրդի Ռազմական Տարեգիրք*. (Երևան, 2008), Գիրք 24–33.

⁵ Մուրեն Մարտիկյան. *Մերհայրթանակները*. (Երևան: Նորավանք, 2009), շ. 2; Մուրեն Մարտիկյան, Մեր հայրթանակները. (Երևան: Նորավանք, 2011), շ. 3.

⁶ Michał Chlipała. *Wojskowość królestwa Armenii cylicyjskiej w czasach wypraw krzyżowych*. (Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2013).

⁷ Հայկ Դենոյան. *Մեճ Հայրի Արշակունյաց թագավորության սպառազինությունը և ռազմարվեստը*. (Երևան: Փրինթինֆո, 2013).

⁸ Армен Айвазян. *Армяно-персидская война 449-451 гг. Кампании и сражения*. (Санкт-Петербург: Алетея, 2017).

⁹ Վալենտինա Արրահանյան. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. *Պետական պատմական թանգարան ՀՍՍՌ ԳԱ*, (1950), 37–98; Վալենտինա Արրահանյան. *Արհեստները Հայաստանում IV–XVIII դդ.* (Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ, 1956).

¹⁰ Բարկեն Առաքելյան. *Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ.* (Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1958).

¹¹ Мария Романова. Вооружение и обмундирование армянского Киликийского воина (1073–1375). *Հայոց պատմության հարցեր* (2011), 64–81.

¹² Дмитро Димидюк. Озброєння вірменського воїна наприкінці IX – в середині XI ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія* 1, ч. 2, (2017), 3–12; Його ж. Лук і стріла у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.). *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. 1, (2018), 7–33; Його ж. Существовали ли кривые клинки в Армении Багратидов (конец IX – середина XI вв.). *Արեվելյան աղբյուրագիտությունը եվ պատմագրությունը իր դարակրթի Հայաստանում*. (2019), 25–27.

na temat armii Bagratydów w IX–XI w., w której częściowo przeanalizowała ówczesną broń zaczepną i uzbrojenie ochronne¹³. Niestety nie do końca jasnym jest dla nas brak zainteresowania badaczy średniowiecznym uzbrojeniem ormiańskim, chociaż znamy prace o uzbrojeniu ormiańskim czasów starożytnych¹⁴ oraz nowożytnych¹⁵.

Z powodu skromnego materiału archeologicznego i problemami związanymi z analizą wojskowej terminologii w źródłach pisanych¹⁶, musimy ograniczyć swoją uwagę do źródeł graficznych¹⁷. Co jednak symptomatyczne, niemal nikt¹⁸ dla rekonstrukcji uzbrojenia ormiańskich żołnierzy epoki Bagratydów nie wykorzystał źródeł ikonograficznych pochodzących z tego okresu. Skutkiem tego, wciąż jeszcze wiele problemów dotyczących typów, formy oraz funkcji broni pozostaje nierozwiązanych.

Jednocześnie, wykorzystanie źródeł graficznych rodzi problemy natury metodologicznej¹⁹. W tym bowiem rzecz, że wychodziły one spod ręki duchownych, których rzeczywista znajomość uzbrojenia, ze względu na pełnione funkcje, mogła być znikoma²⁰. Często używali oni biblijnych opisów i zapożyczeń ze starszych dzieł, co mogło zniekształcać prawdziwy wygląd broni używanej w czasie powstawania miniatur oraz reliefów²¹. Z drugiej jednak strony nie można wykluczyć, że autorzy ci byli dobrymi

¹³ Չարիկե Ուկանյան, *Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր)* (շրջափարակված թեկնածուական ատենախոսություն) (PhD diss., Երևան, 2010), 112–145.

¹⁴ Степан Есяян. *Оружие и военное дело древней Армении (III–I тыс. до н. э.)* (Ереван: Изд-во Академии наук Армянской ССР, 1966).

¹⁵ Эмма Аствацатурян. *Оружие народов Кавказа* (Москва: хобби книга Эль-Фа, 1995).

¹⁶ Odrębny artykuł o bazie źródłowej do badania broni białej w Armenii Bagratydów (koniec IX – XI w.) przygotowuje się do publikacji w czasopiśmie “Записки Львівського медієвістичного клубу”.

¹⁷ Zajmując się problematyką miecza i pochwy w średniowiecznej Europie Zachodniej Andrzej Janowski i Tomasz Kurasiński też mówią o tym, że zdecydowanie liczniejsze są źródła ikonograficzne (Andrzej Janowski, Tomasz Kurasiński. “Miecz i pochwa – razem i osobno. Wstęp do problematyki”. *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*. (2009), 85). Także, David Nicolle oraz Raffaele D’Amato, którzy zajmują się historią wojskowości Cesarstwa Bizantyjskiego, też stawiają główny akcent właśnie na analizie źródeł graficznych przez brak źródeł archeologicznych i lakonizm źródeł pisanych. (David Nicolle. *The Military Technology of Classical Islam*. (PhDdiss., Edinburg, 1982), LVIII; Raffaele D’Amato. *The Betrayal: military iconography and archaeology in the Byzantine paintings of XI–XV centuries AD representing the arrest of Our Lord. Weapons bring peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe* (Wrocław, 2013), 93).

¹⁸ Tylko W. Abramian opublikowała jedną miniaturę, jednak bez dokładnej analizy (Մրրիւհաւյան, “Միջնադարյան”, ևլ. 7), a D. Nicolle zamieścił trzy miniatury w swojej pracy doktorskiej i w jednej książce z ich częściową analizą (David Nicolle. *The Military*, fig. 244–245; Idem. *Manzikert 1071. Złamanie potęgi Bizancjum*, tłumcz. z angl. M. Balicki (Warszawa: Napoleon V, 2018), 27, 54; Natomiast, K. Voskalian wykorzystała miniatury z późniejszych czasów (XIII–XV w.). (Ուկանյան, “Հայոց”, 123). Jednym z niewielu, kto częściowo badał miniatury ormiańskie z wojskowego punktu widzenia był Michael Arakelian, chociaż obiektem jego badania były miniatury XVII w. (Michael Arakelyan. *Representations of warriors, their costumes and ornament, in the miniatures of XVIIth century of Armenian artists Mesrop Xizanci. Revue des études arméniennes* 27, (1998–2000), 379–391).

¹⁹ Maria Parani. *Reconstructing the reality of images: Byzantine material culture and religious iconography (11th–15th centuries)*. (Leiden: Brill 2003).

²⁰ Zwróćmy uwagę na to, że w sztuce ormiańskiej IX–XI w. prawie nie ma świeckich wizerunków królów z bronią. Dla tego, wszystkie znane nam przedstawienia broni na źródłach figuratywnych pochodzą z koła Cerkiewnego. Natomiast, w Europie Zachodniej już od XI w. zaczyna się rozwój malarstwa świeckiego, gdzie oręż szybko stała się częścią oficjalnego wizerunku władcy. (Janowski, Kurasiński, “Miecz”, 76).

²¹ Taxiarchis Kolias. *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur byzantinischen Waffen kunde von den Anfängen*

obserwatorami i wiernie przedstawiali otaczającą ich rzeczywistość²². Pomimo więc wszystkich zastrzeżeń nie można zabytków tych pomijać w rozważaniach nad historią kultury materialnej Armenii wczesnego średniowiecza. Uważamy, że miniatury te są cennym i stosunkowo obiektywnym źródłem, które należy – po krytycznej analizie – wykorzystać do prób rekonstrukcji uzbrojenia żołnierzy epoki Bagratydów²³.

Zadaniem naszego badania będzie poszczególna analiza niektórych miniatur oraz reliefów z epoki Bagratydów, których interpretacja jest wątpliwa, pomyłkowa lub wywołała dyskusję w historiografii ormiańskiej lub bizantyjskiej. Uwaga nasza zwrócona będzie na źródła ikonograficzne przedstawiające różny typy broni białej.

Obiektem badania będzie relief Goliata z kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921) (ryc. 1–2); relief dwóch jeźdźców na ścianie z cerkwi Kamsarkanów w Ani (ryc. 3)²⁴; szkatułka z kości słoniowej z Palazzo Venezia (Rzym) (ryc. 4); obrazki uszkodzonych mieczy z miniatury “Ofiara Abrahama” z Ewangeliarza z Eczmiadzynu (989) (ryc. 5–6)²⁵ oraz reliefu “walka myśliwego z niedźwiedziem” z kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921) (ryc. 7).

Relief Goliata z kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921) (ryc. 1–2)

Najbardziej znanym i najlepiej zbadanym z ormiańskich źródeł figuratywnych jest relief Goliata z kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921), który został stworzony przez księcia Vaspurakanu Gagika Artsruni (908–943). Na reliefie Goliat trzyma prosty miecz, tarczę, włócznię, natomiast ubrany jest w pancerz lamelkowy i hełm stożkowy z czepcem kolczym lub skórzanym (ryc. 1–2). Najczęściej historycy wykorzystywali dla badań przerysowanie tego reliefu wykonane przez angielskiego historyka D. Nicolle. Niestety, badacz błędnie przerysował jelec miecza (ryc. 8)²⁶, co z kolei spowodowało niedobre porównania z innymi typami jeliców i fałszywe wnioski²⁷.

D. Nicolle przedstawił jelec w formie trzech krzywych linii, które występowały jako górna część trzonu, nie zaś jako odrębna część rękojeści. Natomiast, jak widzimy na oryginalnym zdjęciu (ryc. 2), jelec jest przedstawiony w formie litery C (jako półksiężyc)²⁸, a jego końce skierowane są w stronę ostrza, “obejmując” go z dwóch

bis zur lateinischen Eroberung (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988), 33.

²² Уррпυһуулул, “Уһгўлууууулул”, 64.

²³ Polski historyk Piotr Kotowicz wykorzystuje taką samą koncepcję przy badaniu prawosławnych ikon z Rusi Czerwonej z późnego średniowiecza, na których są przedstawione różne typy uzbrojenia (Kinga Jara, Marcin Glinianowicz, Piotr Kotowicz. Ikony ze zbiorów sanockich muzeów jako źródło do poznania uzbrojenia pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu. *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni wieków*. (2011), 222–273.

²⁴ Relief na ścianie z cerkwi Kamsarkanów w Ani (VII–XIIIw.), in: Marie Brosset. *Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides, aux Xe et XIes.: histoire et description*. Vol. 1–2. (Saint-Petersbourg: Commission naires de l'Académie impériale des sciences, 1860–1861), Pl. XXXVII.

²⁵ Miniatura “Ofiara Abrahama”, in: *Ewangeliarz z Eczmiadzynu (989)*, Matenadaran, Ms. 2374, fol. 8.

²⁶ David Nicolle. *Byzantine and Islamic Arms and Armour; Evidence for Mutual Influence. Graeco-Arabica* 4, (1991), fig. 30.

²⁷ Na przykład, Józef Orbeli też pomylił się przy opisywaniu miecza Goliata napisawszy, że on przedstawiony jest bez jelca, co zupełnie nieprawda (Иосиф Орбели. *Избранные труды*. Т. 1. (Москва: Изд-во АН СССР, 1968), 96.

²⁸ Jednym z niewielu badaczy, kto dobrze zinterpretował miecz Goliata powiedziawszy, że jelec jest przedstawiony w formie półksiężyca, był P. Grotowski. (Piotr Grotowski. *Arms and Armour of the*

stron²⁹. Według słusznej uwagi bułgarskiego historyka Valerego Jotowa “*typologizacja mieczów to najpierw typologizacja jelców*”³⁰, dla tego tak ważnym jest prawidłowe przerysowanie jelca.

Przez pomyłkowe przerysowanie D. Nicolle porównał jelec Dawida z jelcem z wraku Serçe Limani (XI w.) (ryc. 9)³¹. Wrak został odnaleziony w 1973 r. na południowym wybrzeżu Azji Mniejszej. Najprawdopodobniej to był bizantyjski³² lub muzułmański statek, który transportował towary ze Wschodu do Bizancjum³³. Ornament na rękojeści dowodzi, że ma ona indyjskie lub zoroastrijskie pochodzenie³⁴, chociaż analiza metalurgiczna pokazuje, że rękojeść zawiera w sobie rudy metali wydobywanych w pobliżu Teheranu lub Południowego wybrzeża morza Kaspijskiego.

D. Nicolle uważa, że miecz mógł zostać wykonany w Armenii, na pograniczu światów islamskiego i bizantyjskiego ponieważ, jego zdaniem, jelec jest podobny do tego, który trzyma Goliat³⁵. Chociaż teoria D. Nicolle jest bardzo popularna w historiografii³⁶, niestety nie możemy się z nią zgodzić, ponieważ nie widzimy żadnego podobieństwa między znaleziskiem z wraku Serçe Limani, a prawdziwym wyglądem rękojeści Goliata (o czym mówiliśmy wyżej).

Na podstawie danych z analizy metalurgicznej i ornamentu uważamy, że omawiana rękojeść powstała w świecie muzułmańskim (najprawdopodobniej w Północnej części Iranu). Natomiast, Kaukaz Południowy występował po prostu jako teren tranzytowy między muzułmańskim Wschodem a chrześcijańskim Zachodem (Bizancjum).

Innej próby porównania jelca z Aghtamaru dokonał bułgarski historyk V. Jotow. Badacz uważał, że jest on podobny do brązowego jelca z Chersonezu Taurydzkiego (X w.)³⁷, końce którego są lekko skrzywione i troszeczkę szersze od ostrza miecza

Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261). (Leiden: Brill, 2010), 352.

²⁹ Warto zwrócić uwagę na to, że rzadko kiedy końce jelca były skierowane w stronę rękojeści (Kolias, “Byzantinische”, 144). Jednym z takich przykładów jest rzeźbiona bizantyjska tabliczka z Ermitażu, chociaż w ikonografii ormiańskiej nie znamy o takich przykładach (Nicolle, “Manzikert”, 51).

³⁰ Valery Yotov. *A New Byzantine Type of Swords (7th–11th Centuries)*. *Niš and Byzantium IX*, (2011), 115.

³¹ David Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era: 1050-1350. Islam, Eastern Europe, Asia* (London: Greenhill, 1999), Kat. № 314, 543a; Idem. Two Swords from the Foundation of Gibraltar. *Gladius XXII*, (2002), 178, № 28, 100; *A Companion to Medieval Arms And Armour*, edit. by D. Nicolle, (Woodbridge: Boydell Press, 2002), 280; Patrick Donabedian, Jean-Michel Thierry. *Les Arts Arméniens* (Paris: Mazenod, 1987), 379, fig. 251.

³² *A Companion*, 280; Nicolle, “Two Swords”, 178.

³³ Grotowski, “Arms and Armour”, 33; David Nicolle, “Byzantine, Western European, Islamic and Central Asian influence in the field of arms and armour from the seventh to fourteenth century AD”, *Islamic cross pollinations. Interactions in the medieval Middle East*, (2007), 102–103.

³⁴ *Serçe Limani: An Eleventh-Century Shipwreck. The Ship and Its Anchorage, Crew, and Passengers*, ed. George F. Bass, Sheila Matthews, J. Richard Steffy, Frederick H. van Doorninck. Vol. 1. (College Station: Texas A&M University Press, 2004), 386.

³⁵ Nicolle, “Byzantine, Western European”, 102–103.

³⁶ Georgios Theotokis. *Military Technology: Production and Use of Weapons. A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204*, (2018), 447.

³⁷ Jest to tzw. typ “Pliska-Chersones”, do którego należą znaleziska jelców z Plisky (Bułgaria), Półwyspu Krymskiego (Ukraina) oraz Półwyspu Arabskiego (Геннадий Баранов. Византийские (средиземноморские) мечи с перекрестьям и с муфтой IX–XI вв. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*. Вып. 9. (2017), 254–255, 273–274; Nicolle, “Byzantine and Islamic Arms”, 312, fig. 3-a.

(6,5 cm) (ryc. 10)³⁸. Zauważymy, że taka interpretacja poparta została także przez bułgarskiego historyka Samuila Kamburowa³⁹. Natomiast, Giennadij Baranow uważa, że takie porównanie jest błędne⁴⁰, ponieważ badacze korzystali z złego przerysowania D. Nicolle'a⁴¹, o którym wspominaliśmy wcześniej.

Sądymy, że lepiej porównywać miecz Goliata z znaleziskiem archeologicznym miecza z Khevsuretii (Gruzja, XI–XII w.) (ryc. 11–12)⁴². Pełna długość miecza z Khevsuretii (wraz z głowicą) wynosi 102,2 cm; czubek jest zaokrąglony; długość rękojeści wynosi 14,3 cm.; waga – 969 gramów; szerokość ostrza – 4,8 cm., zaś jelca – 8,9 cm., którego końce były zwrócone w stronę ostrza, co lepiej utrzymywało miecz w pochwie⁴³.

Mamuka Tsursumia uważa, że głowica miecza jest zbyt mała, by mogła służyć za dobrą przeciwwagę, przez co środek ciężkości miecza przeniósł się do przodu, co pozwalało wojownikowi wykonywać ciężki uderzenia⁴⁴. Taki wniosek wydają się nam dziwny, ponieważ przez brak normalniej przeciwwagę ręka żołnierza mogła szybko zmęczyć się, dlatego miecz musiał być z silną przeciwwagą, żeby wojownik mógł szybko nim poruszać pod czas walki⁴⁵.

Uważamy, że właśnie miecz z Khevsuretii jest najbardziej podobnym do miecza Goliata z Aghtamaru, ponieważ oni mają podobni jelce w formie literki C. Co więcej, podobni miecze находим na bizantyjskim reliefu z Tryptyku Harbaville'a (XI w.) (ryc. 13)⁴⁶, gdzie przedstawieni dwa żołnierze z krótkimi włóczniami oraz mieczami,

³⁸ Валерий Йотов. Перекрестье меча из Херсонеса. *Античная древность и средние века*. Т. 39. (2009), 252, 257. Zauważymy, że w innym artykule V. Jotow porównał jelec z Chersonesu do jelca przedstawionego na miniaturze z "Księgi gwiazd stałych" (964) perskiego astronoma Abd Al-Rahmana Al Sufi (ryc. 15) oraz z miniatury "Pojmanie Chrystusa" z Ewangeliarza Koptyjskiego (1179–1180) (ryc. 24). (Valery Yotov. The Kunágota sword guard and the dating of two bronze matrices for hilt manufacturing. *Die Archäologie der frühen Ungarn*, (2012), 223).

³⁹ Самуил Камбуров. "Арабски" ранносредновековни мечове в днешните български земи. *История*. Vol. 25(3), (2017), 277, 289–290.

⁴⁰ Геннадий Баранов. Новая находка перекрестья и навершия рукояти византийского меча с территории Черкасского района Черкасской области Украины. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*. Вып. 7, (2015), 91–92; Його ж. Перекрестье меча из раскопок византийского Херсона. *Военная археология*. Вып. 4. (2018), 31–42.

⁴¹ Nicolle, "Byzantine and Islamic Arms", p. 321, fig. 30.

⁴² ირაკლი ბაქრაძე, "X–XI საუკუნეების ქართველი მეომრის შეიარაღებისათვის (არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით)", *საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, №.IV, (2011), გვ. 82, 97; David Nicolle, "The Cappella Palatina Ceiling and the Muslim Military Inheritance of Norman Sicily", *Gladius*, Vol. XVI, (1983), 62–63.

⁴³ Mamuka Tsursumia. Medieval sword and sabre from the Georgian National Museum. *Acta Militaria Mediaevalia*. Tom XI. (2015), 159. Ada Hoffmeyer uważała, że taki jelec był stworzony dla wygodniejszego trzymania miecza (kciuk oraz palec wskazujący były położony na końcu jelca), co także pozwalało nie zgubić miecz pod czas uderzeń (Ada Hoffmeyer. *Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in the Biblioteca Nacional in Madrid*. *Gladius* 5, (1966), 96, 105).

⁴⁴ Анатолий Кирпичников. *Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX–XIII вв.* Вып. 1. (Ленинград: Наука 1966), 63, 68; Tsursumia, "Medieval sword", 162.

⁴⁵ Więcej o tym: Shihab Al-Sarraf. Close combat weapons in the early Abbasid period. *A Companion to Medieval Arms and Armour* (Woodbridge: Boydell Press, 2002), 173–174.

⁴⁶ *The Glory of Byzantium: art and culture of the Middle Byzantine era, A.D. 843–1261*, ed. H. Evans. (New York: The Metropolitan Museum, 2006), 133.

którzy też mają jelec w formie półksiężyca⁴⁷.

Większość badaczy uważa, iż taki typ jalców miał wschodnie pochodzenie⁴⁸ – zostały one stworzone w Azji Środkowej w końcu IX w. i szybko zaczęły rozprzestrzeniać się w Kalifacie, Bizancjum i na Kaukazie Południowym⁴⁹. Wiemy jednak, że taki jelec mógł pojawić się jeszcze w VIII w.⁵⁰. Na przykład, na rzeźbie gipsowej umajjadzkiego wojownika z pałacu Khirbat al-mafjar w Jordanii (724–743) jest przedstawiony jelec w formie półksiężyca (ryc. 14)⁵¹. S. Kamburów uważa, że podobnym do niego jest już wspomniany jelec z “Księgi gwiazd stałych” (964) (ryc. 15)⁵², chociaż naszym zdaniem jest to nie do końca poprawne porównanie. Co więcej, ten badacz zasugerował, iż brązowe formy do wykonania jelca i trzewika z Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku są podobne do jelca miecza Goliata (ryc. 16)⁵³. Nie możemy z tym zgodzić się z dwóch powodów: 1) Goliat przedstawiony jest bez pochwy na miecz: nie rozumiemy więc, dlaczego badacz mówił o trzewiku; 2) Brązowa forma podobna jest do jelca przedstawionego na pomyłkowym przerysowaniu D. Nicolle’a, ale nie do oryginalnego zdjęcia Goliata (ryc. 2).

D. Rabovjanow⁵⁴, J. Orbeli⁵⁵, G. Dejwis⁵⁶ uważają, że relief Goliata musiał symbolizować Arabów jako wrogów Ormian. Przeciw tego zdania występuje G. Baranow który pisze, iż w czasie stworzenia tego kościoła (915–921) trwała wojna domowa o władzę w Armenii między królewskim klanem Bagratydów a Artsrunidów (tych ostatnich wspierał muzułmański emirat Sadżydów na czele z emirem Juzufem). Dlatego G. Baranow uważa, że jeżeli Goliat musiał symbolizować wroga, to nim miałyby być rządząca w Armenii dynastia Bagratydów⁵⁷. W rzeczywistości, kiedy kościół zaczynał się budować (w 915 r.) to już jak dwa lata przed tym⁵⁸ Gagik Artsruni zerwał sojusz z muzułmanami i walczył przeciwko nim⁵⁹.

⁴⁷ *История Византии. Вступ до византинистики*, під ред. С. Сорочана, Л. Войтовича, (Львів: Априорі, 2011), 450; ԾճԳՅԺԳ, “X–XI ԵՂՅՅԵԳԵԾՅՈՒՆ”, 83.

⁴⁸ Koliaas, *Byzantinische Waffen*, 143–144; Камбуrow, Арабски, 281; Al-Sarraf, *Closecombat*, 176.

⁴⁹ Tsurtsumia, “Medieval sword”, 159. Zauważymy, że lekko skrzywiony jelce byli jeszcze w czasie Sasanidów, ale ich krzywizna jest słabo widoczna, dla tego porównywać ich do jelca Goliata nie możemy. – Hoffmeyer, “Military Equipment”, 96, 103–106.

⁵⁰ *Ibid*, 96, 105.

⁵¹ Камбуrow, “Арабски”, обр. 8.

⁵² *Ibid*, 271–272, 286; Miniatura “Perseus” in Abd al-Rahman al-Sufi, *Kitāb Ṣuwar al-kawākib (al-thābitah)* (964), Bodleian library, Ms. Marah 144, p. 110, Wikipedia, accessed June 1, 2019, [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kit%C4%81b_%E1%B9%A2uwar_al-kaw%C4%81kib_\(al-th%C4%81bitah\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kit%C4%81b_%E1%B9%A2uwar_al-kaw%C4%81kib_(al-th%C4%81bitah))

⁵³ Камбуrow, “Арабски”, 278, 291, № 27–28.

⁵⁴ Deyan Rabovyanov. Early Medieval Sword Guards from Bulgaria. *Archaeologia Bulgarica*. Vol. 2. (2011), 82.

⁵⁵ Орбели. Избранные труды, 129.

⁵⁶ John Davies. *Medieval Armenian Art and Architecture: Church of the Holy Cross, Aght'amar*. (London: Pindar Press, 1991), 56.

⁵⁷ Баранов. Новая находка, 91.

⁵⁸ Sojusz był rozerwany w 913–914 r.

⁵⁹ Hovhannes Draskhanakertsi (X w.), historiograf dynastii Bagratydów pisał, że Gagik Artsruni gorzko żałował i kajał się za swe grzechy (Ованес Драсханакертци. *История Армении*, пер. с арм. М. Дарбинян–Меликян (Ереван: Советакан Грох, 1986), 170, 172. Natomiast Tovma Artsruni (X w.), historiograf dynastii Artsruni, bardzo pozytywnie opisywał sojusz Gagika Artsruni z Juzufem uważając, że dzięki niemu Vaspurakan zmógł zdobyć niepodległość od królów Armenii Bagratydów (Товма Арцруни и Аноним, *История дома Арцруни*, под ред. М. Дарбинян–Меликян (Ереван:

Uważamy, że relief Goliata jest zwykłym motywem biblijnym, który nie trzeba utożsamiać z wrogiem, chociaż wschodnie (arabo-perskie) wpływy są bardzo widoczne na reliefie⁶⁰ (zwłaszcza w uzbrojeniu)⁶¹.

Relief dwóch jeźdźców na ścianie z cerkwi Kamsarkanów w Ani (ryc. 3)

Mówiąc o źródłach graficznych, warto wspomnieć o reliefie ze ściany pałacowego kościoła w Ani, gdzie mistrz wyrzeźbił dwóch jeźdźców bez zbroi, ale z włóczniami – św. Demetriusza (z lewej strony) i św. Jerzy (z prawej strony)⁶² (ryc. 3)⁶³. Niestety, oryginalna płyta została zniszczona lub ukradziona⁶⁴ jeszcze w drugiej połowie XIX w., a do naszego czasu dotarło tylko przerysowanie autorstwa malarza Juliusza Kestnera, który był w Ani w 1845/1850 r.⁶⁵ Po raz pierwszy obrazek płyty został opublikowany w pracy Marie-Félicité Brosset⁶⁶, a jej badaniem częściowo zajmował się Nicolas Marr⁶⁷.

Ten obrazek później został opublikowany w książce Arakela Patricka, ale zawierał kilka ważnych różnic w porównaniu do oryginału, które zostały dodane podczas przygotowaniu zdjęcia do druku (ryc. 17)⁶⁸. Główna różnica polega na tym, że na oryginalnym obrazku przy lewej nodze św. Jerzego przedstawiono krzywą linię, która na obrazku A. Patricka przemieniła się w szablę. Edytor domalował jelec i głowice, a same ostrze zostało wyraźniej podkreślone. Zauważymy, że w swojej pracy K. Voskanian⁶⁹ odnosiła się do obrazka A. Patricka, gdzie rozpoznała broń białą, ale czemuś użyła do jej opisywania frazy “կռուսիք” (krzywy miecz), a nie “սուսիք”, które badaczka w swojej pracy właśnie i identyfikuje jako “szablę”⁷⁰.

Niestety, nie możemy do końca zgodzić się z takim przerysowaniem A. Patricka z kilku powodów. Po pierwsze, jak mówiliśmy wcześniej, zdjęcie A. Patricka nie jest oryginalne, lecz to tylko zredagowana kopia. Po drugie, oryginalny obraz J. Kestnera był przerysowany ręcznie i nie oddawał dokładnej realności obrazu. O tym świadczy zachowana wschodnia część płyty, gdzie widać że włócznia, trzymana przez jeźdźca

po lewej stronie (św. Demetriusza), kończyła się krzyżem, którego nie ma na obrazku Kestnera⁷¹.

Наири, 2001), 299.

⁶⁰ Rachele Zanone. The Stories of the Passion in Armenian Illuminations: Relations and Interactions between the Figurative Culture of Greater Armenia and Eastern Christianity. *New Research on Ancient Armenia*. (Conference speech, Geneva, 2018).

⁶¹ Nicolle. Byzantine, Western European, Islamic, 102–103; David Nicolle. *Armies of the Caliphates (862–1098)* (Oxford: Osprey Publishing 1998), 36.

⁶² Brosset. Les ruines d'Ani, Pl. XXXVII; Николай Марр. *Описание дворцовой церкви в Ani*, (Петроград: Анииск. музей древностей, 1916), 26–27.

⁶³ Relief na ścianie z cerkwi Kamsarkanów w Ani (VII–XIII w.), in: Brosset. Les ruines d'Ani, Pl. XXXVII.

⁶⁴ Вуц може nawet miejscowi chłopci mogli jej ukraść, ponieważ lokalna ludność często używała kamienia z Ani do budowy własnych domów.

⁶⁵ Николай Марр. *Ани*. (Ереван: Гитутюн, 2011), 50, рис. 40; Его же. *Описание*, 12–13.

⁶⁶ Brosset. Les ruines d'Ani, Pl. XXXVII.

⁶⁷ Марр. *Описание*”, 26–27; Его же. *Ани*, 49–51, рис. 40.

⁶⁸ Աստիգի Պատրիկ. *Հայկական Տարազ* (Երևան: ՀՄՍՀ ԳԱ, 1967), տախ. 17.

⁶⁹ Ռսկանյան. “Հայոց բանակը”, նկ. 21.

⁷⁰ Ibidem. 123.

⁷¹ Марр. *Ани*, 50, рис. 40.

Nawet jeżeli przypuszczać, że domysły A. Patricka i K. Voskianian na temat tego, że na tym reliefie była przedstawiona szabla są prawdziwe, to niezbadaną zostaje kwestia datowania tego reliefu. Cerkiew, na ścianie której była przedstawiona wspomniana płaskorzeźba, została założona w VII w. (622 r.?), kiedy ten teren należał jeszcze do ormiańskiej rodziny Kamsarakanów. Jednak, świątynia wielokrotnie była rekonstruowana (aż do XIII w.)⁷², co uniemożliwia dokładne ustalenie czasu stworzenia reliefu (około VII–XIII w.). O prawidłowości takiego pomysłu świadczy nawet ten fakt, że na zadzie konia św. Demetriusza przedstawiony jest garnitur w formie półksiężyca. Taka dekoracja pojawiła się jeszcze w czasie Sasanidów i była popularna w sztuce aż do końca średniowiecza⁷³.

Jeżeli zaufać w to, że na tym reliefie naprawdę była wyrzeźbiona szabla, to możemy zasugerować dokładniejsze datowanie jej stworzenia – XII–XIII w., czyli w czasie “drugiego odrodzenia” Ani, ponieważ właśnie wtedy szabla zaczęła odzyskiwać swoją popularność w Armenii⁷⁴.

Zwrócimy uwagę na to, że w wyżej wymienionej książce A. Patricka znajduje się jeszcze jeden rysunek przedstawiający dwóch żołnierzy bez zbroi, z włóczniami i nie do końca zidentyfikowanymi mieczami (szerokie i krzywe ostrze, których czubki są tępe). Na górze, między wojownikami, znajduje się herb dynastii Bagratydów (lew) (ryc. 18)⁷⁵. Nie wiemy, dlaczego autor umieścił ten obraz w swojej pracy, ponieważ jest ona fikcją artystyczną⁷⁶. Podstawą do tego rysunku był herb Bagratydów, który znajduje się nad jedną z bram Ani, jednak żadnych żołnierzy tam nigdy nie było wyrzeźbiono, o czym świadczy oryginalne zdjęcie herbu początku XX w. (ryc. 19)⁷⁷.

Pomyłkowa interpretacja szkatułki z kości słoniowej z Palazzo Venezia (Rzym) jako ormiańskiej (ryc. 4)

Na szkatułce przedstawieni są żołnierze w pełnym uzbrojeniu, z pochwami i mieczami na ramionach (ryc. 4)⁷⁸. Część historyków (Adolph Goldschmidt i Kurt

⁷² N. Marr pisze o jeszcze jednej płycie z Ani, gdzie przedstawiono jeźdźca (możliwe księcia) z żołnierzem i zwiastunem. Koń ma ogon zawiązany, co świadczy o wpływach Sasanidzkich. Badacz uważa, że to relief z wyżej wymienionej cerkwi Kamsakarów, który został stworzony w VII w. Niestety, nie możemy coś więcej powiedzieć o tym reliefie z powodu jego fatalnego stanu zachowania i braku jakiegokolwiek innej informacji o nim. (Marr, *Ani*, 49–52, рис. 41; Краткий путеводитель по городу Ани. “Анийская серия”, сост. И. Орбели (Санкт–Петербург: Имп. АН, 1910), 15–16.

⁷³ Dziękuję Lynn Jones za konsultację w tej kwestii.

⁷⁴ Więcej o tym: Димидюк. Существовали, 25–27.

⁷⁵ Պատրիկ, “Հայկական Տարագ”, տախ. 17; Ռաֆայել Մաթևոսյան, Բագրատունիներ: Պատմա-տոհմաբանական հանրագիտարան (Երեվան: Անահիտ, 1997), նկ. 39.

⁷⁶ Dziękuję Karine Voskianian, Azatu Bozojanu i Diani Grigorian za konsultacje w tym pytaniu.

⁷⁷ Варздат Арутюнян. *Город Ани*. (Ереван: Армянское государственное издательство, 1964), карт. 18, с. 48–49. Na współczesnej rekonstrukcji herbu Bagratydów, prowadzonej przez Turków, też nie ma żadnych żołnierzy (ryc. 20).

⁷⁸ Szkatułka Bizantyjska “Sceny z życia Dawida” (koniec IX w., Palazzo Venezia), in: *Rome or David Casket, Byzantine, 898 or 900AD*, Warfare, accessed June 1, 2019, http://warfare.tk/6-10/Rome_or_David_Casket-front.htm

Weitzmann⁷⁹, Ian Heath⁸⁰, R. D'Amato⁸¹) uważa, że szkatułka została stworzona przez Ormian lub Bizantyjczyków (w Armenii lub Bizancjum), jednak na niej zostali przedstawieni właśnie żołnierze ormiańscy (choć część badaczy zauważają, że szkatułka była stworzona pod silnymi wpływami bizantyjskimi).

Niestety, nie możemy zgodzić się z ormiańskim pochodzeniem szkatułki z dwóch powodów:

1) W sztuce ormiańskiej nie ma tradycji wykonywania wyrobów z kości słoniowej (prawdopodobnie, nie mieli oni nawet dostępu do tego surowca)⁸²;

2) Żaden z badaczy nie przedstawił argumentów za tym, dlaczego na szkatułce przedstawieni właśnie żołnierze ormiańscy, a nie np. bizantyjscy.

E. Robinson⁸³ i D. Nicolle⁸⁴ uważają, że szkatułka została stworzona w drugiej połowie XII w. na Sycylii lub na południu Włoch. Natomiast, wersja o stworzeniu szkatułki w Konstantynopoli w końcu X w. (886⁸⁵ lub 898–900⁸⁶) wydaje się nam najbardziej uzasadnioną. A. Cutler and N. Oikonomides uważają, że na szkatułce przedstawiony jest pobłogosławiony przez Chrystusa cesarz (Leon VI Filozof) z cesarżową oraz wybrane sceny z życia Dawida⁸⁷.

Uważamy, że szkatułka była stworzona w Bizancjum i demonstrowała zwykły typ uzbrojenia żołnierzy bizantyjskich⁸⁸, ponieważ właśnie w Bizancjum były popularne różne obiekty z kości słoniowej (np. Tryptyk Harbaville'a (X w.)⁸⁹ (ryc. 13)⁹⁰ i inny⁹¹). W takim samym stylu (trzymając miecz na ramionach) przedstawieni żołnierze na większości miniatur bizantyjskich (np. z Menologii Bazylego II (X w.) (ryc. 21)⁹²).

Zauważymy, że szkatułka pomyłkowo została przypisana Ormianom na podstawie osobliwego kształtu niektórych greckich liter. Później okazało się, że w XVII w.⁹³ szkatułka została naprawiona w Rzymie kimś z kręgu jezuickiego mistrza Athanasiusa

⁷⁹ Adolph Goldschmidt, Kurt Weitzmann. *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII. Jahrhunderts I–II*, Berlin, 1930–1934 (Berlin: Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, 1979), 63–64.

⁸⁰ Ian Heath, *Byzantine Armies 886–1118* (London: Osprey Publishing, 1979), 29; Idem. *Armies of the Dark Ages 600–1066* (Worthing: Wargames Research Group, 1980), 100–101.

⁸¹ Badacz podzielił się swoim pomysłem w rozmowie prywatnej.

⁸² Szczerze dziękujemy P. Grotowskiemu za konsultację.

⁸³ E. Robinson. The Rome Casket, in *Studies. Memory of David Talbot Rice*, (1975), 11–17.

⁸⁴ Nicolle. The Military, Pl. XXXVI.

⁸⁵ A. Guillou. Deux ivoires constantinopolitains datés du IXe et siècle. *Byzance et les Slaves, Mélanges Ivan Dujčev*, (1979), 207–209.

⁸⁶ A. Cutler, N. Oikonomides. An Imperial Byzantine Casket and Its fate at a Humanist's Hands. *The Art Bulletin*, vol. 70 (1), (1988), 77–87.

⁸⁷ Ibidem, 77–87.

⁸⁸ Grotowski. Arms and Armour, 104–105. Dziękujemy P. Grotowskiemu za konsultację.

⁸⁹ Hoffmeyer. Military Equipment, 103.

⁹⁰ Tryptyk Harbaville (XI w.), in: *The Glory of Byzantium: art and culture of the Middle Byzantine era, A.D. 843–1261*, 133.

⁹¹ Niektóre bizantyjski dzieła plastyki z przedstawionymi na nich żołnierzami zostały opublikowane w: T. Dawson. *Byzantine Infantryman. Eastern Roman Empire c. 900–1204*. (Oxford: Osprey Publishing, 2007); Heath. *Byzantine Armies*.

⁹² *Menologium Bazylego II (979–989)*. Biblioteka Watykańska, gr. 1613, f. 0070, 0094, 0097, 0104, 0121, 0131, 0135, 0136, 0139, 0144, 0172, 0181, 0187, 0188, 0195, 0206, 0211, 0216 etc. Dziękujemy Małgorzacie Smorąg-Rózyckiej za konsultację.

⁹³ Warfare, "Rome or David Casket"; Na ten fakt zwrócili uwagę A. Goldschmidt i K. Weitzmann, chociaż badacze nie zrezygnowali z pomysłu o ormiańskim pochodzeniu szkatułki (Goldschmidt, Weitzmann. *Die byzantinischen*, 63.

Kirchera⁹⁴. Najprawdopodobniej, właśnie wtedy inskrypcja została nieprawidłowo odnowiona.

Zniszczone lub uszkodzone obrazy mieczów

Musimy wspomnieć o miniaturze “Ofiara Abrahama” z Ewangeliarza z Eczmiadzynu (989) (ryc. 5–6)⁹⁵. Pierwsze, co rzuca się w oczy, to wymazana, być może przypadkiem twarz Abrahama⁹⁶. Drugą zaś rzeczą jest interesujący nas prosty dwusieczny miecz, jednak i on również został prawie całkowicie wymazany lub z biegiem czasu wykruszyła się pokrywająca go farba. Dowodem na to, że na miniaturze był namalowany miecz jest fakt, że widzimy pozostałości szarej farby z ostrza i fragmenty głowicy. Oprócz tego, na wszystkich miniaturach “Ofiara Abrahama”, Abraham zawsze przedstawiony jest z nożem (ryc. 22–23)⁹⁷ lub mieczem. Niestety to wszystko, co możemy stwierdzić o omawianym przedstawieniu miecza.

Jeszcze jedno przedstawienie miecza proste znajduje się na ścianie kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921) (ryc. 7). Chodzi o relief “walka myśliwego z niedźwiedziem”, na którym myśliwy trzyma nieokreślonego typu proste narzędzie, które bardzo silnie przypomina miecz, ponieważ posłużyło one myśliwemu do przekłucia głowy niedźwiedzia. J. Orbeli uważa, że przedstawiony został tutaj miecz⁹⁸, chociaż jednoznacznie nie możemy tego potwierdzić, z uwagi na złe zachowywanie reliefu⁹⁹.

Zakończenie

Podsumowując, możemy stwierdzić, że w historiografii brakuje badań nad militarną historią Armenii Bagratydów, która stanowiła ważną częścią dziedzictwa kulturalnego nie tylko Armenii, ale także Bizancjum i całego Bliskiego Wschodu.

Prowadzenia badań o uzbrojeniu średniowiecznej Armenii pomoże lepiej zrozumieć proces ewolucji uzbrojenia, zidentyfikować wpływy bizantyjski oraz muzułmański i przyczyni się do rozwoju badań ikonograficznych oraz studiów interdyscyplinarnych. Także, wprowadzenie do obiegu naukowego źródeł ormiańskich, które przedtem były praktycznie nieznane wśród historyków wojskowości bizantyjskiej i muzułmańskiej (lub nieprawidłowo analizowane), wzbogaci istniejącą bazę źródłową i będzie sprzyjać nowym ustaleniom.

⁹⁴ Cutler, Oikonomides. *An Imperial*, 77–87.

⁹⁵ Miniatura “Ofiara Abrahama”, in: *Ewangeliarz z Eczmiadzynu (989)*, fol. 8.

⁹⁶ Możliwe, że twarz Abrahama została wymazana przez to, że na tym samym miejscu na drugiej stronie arkuszu przedstawiona jest twarz Matki Boskiej. Uważając takie dotknięcie niedopuszczalnym, wandal zdecydował usunąć twarz Abrahama (Лидия Дурново. *Краткая история древнеармянской живописи*. (Ереван: Армянское гос. изд., 1957), 18–19. Więcej o Ewangeliarzu z Eczmiadzynu: Sirarpie Der Nersessian. *The Date of the Initial Miniatures of the Etchmiadzin Gospel*. *The Art Bulletin*, Vol. 15(4), (1933), 327–360; Николай Котанджян, *Эчмиадзинское Евангелие* (Ереван: Анаит, 2010), 44–62, fol. 8.

⁹⁷ Miniatura “Ofiara Abrahama” (X w.), in: *Ewangeliarz*, Biblioteka Mechitarystów w Wiedniu, Ms. 697, f. 6v; Miniatura “Ofiara Abrahama” (X w.), in *Ewangeliarz*, Biblioteka Ormiańskiego Patriarchatu w Jerozolimie, Ms. 2555, f. 8v; Dionizjusz z Furny, *Hermeneia czyli Objaśnienie sztuki malarskiej*, tłumacz. I. Kania, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010), 61.

⁹⁸ Орбели. *Избранные труды*, 142–143.

⁹⁹ Np. to mógłby być pugań.

Dmytro DYMIDYUK. Cold weapons in Bagratid Armenia (end of 9th – middle of 11th century): the problem of interpretation of some graphic sources.

The military history of the Bagratid era for a long time was not the object of the historical research, what in turn had negative impact on the socio-political studies and other aspects of the Armenian medieval history. A few years ago, the Armenian historian Karine Voskanyan defended dissertation on the military organization of the Bagratid era (Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր, 2010). The researcher partially analysed arms and armour of the Bagratid Armenia, but she almost did not use any graphic sources in the thesis, which leaves many unresolved questions about the form and functions of the weapons of that time and their comparisons to Byzantine and Muslim samples.

The aim of the article is to analyse some Armenian miniatures and reliefs from the Bagratid era (end of 9th – middle of 11th century), where different types of cold weapons (swords, sabres etc.) are presented and the interpretation of which is questionable, doubtful or provokes a discussion in Armenian or Byzantine historiography.

The object of the research is the relief “Goliath” from The Holy Cross of Aghtamar Church (915–921); relief of two riders on the wall of the Kamsarkan church in Ani; ivory casket from Palazzo Venezia (Rome); depictions of damaged swords from the miniature “Abraham’s Sacrifice” from the Echmiadzin Gospel (989) and the relief “Hunter and Bear fighting” from The Holy Cross of Aghtamar Church (915–921).

Key words: Bagratid Armenia, Aghtamar, Byzantine Empire, Byzantium, cold weapons, sword, sabre, Ani, Goliath, reliefs, miniatures.

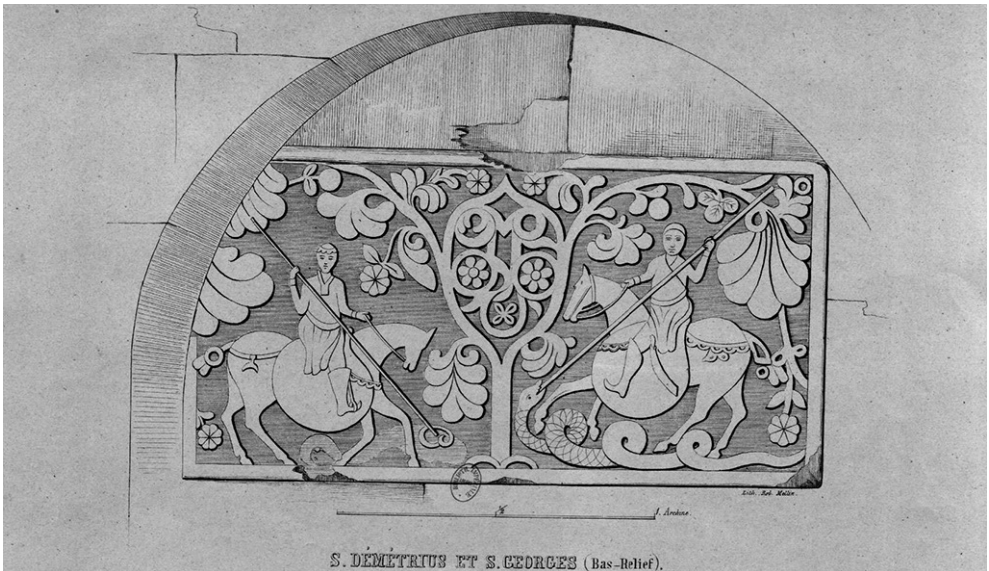
ANEKS

Ryc. 1. Relief "Goliat", Kościół Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar, 915–921 (zdjęcie autora).

Ryc. 2. Relief "Goliat", Kościół Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar, 915-921 (zdjęcie autora).

Ryc. 3. Relief na ścianie z cerkwi Kamsarkanów w Ani (VII-XIII w.), in: Marie Brosset. *Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous le trois Bagratides, aux Xe et XIes.: histoire et description*, Vol. 1-2 (Saint-Petersbourg: Commission naires de l'Académie impériale ed essciences, 1860-1861), Pl. XXXVII.

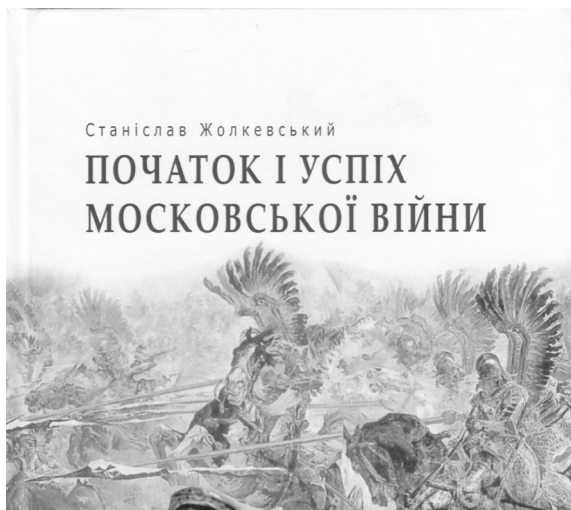
Ryc. 4. Szkatułka Bizantyjska "Sceny z życia Dawida" (koniec IX w., Palazzo Venezia), in: *Rome or David Casket, Byzantine, 898 or 900AD*. Warfare, accessed June 1, 2019, http://warfare.tk/6-10/Rome_or_David_Casket-front.htm

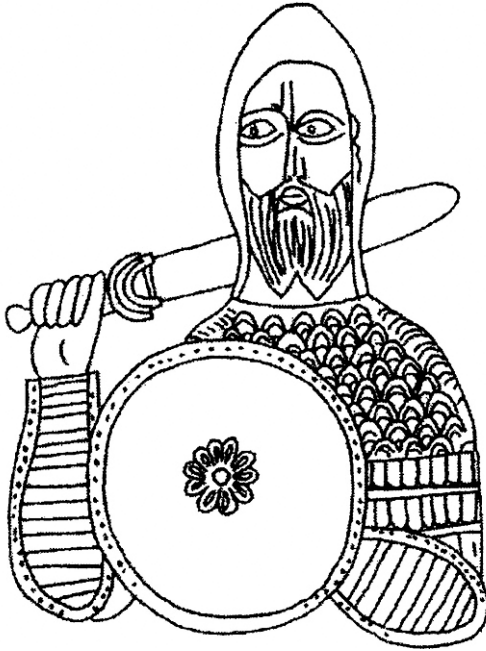
Ryc. 5. Miniatura "Ofiara Abrahama", in: *Ewangeliarz z Eczmiadzynu* (989), Matenadaran, Ms. 2374, fol. 8.

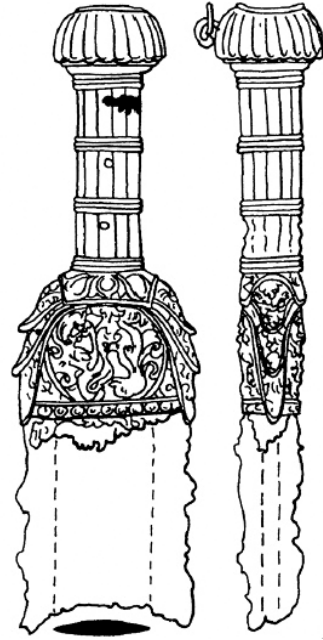
Ryc. 6. Miniatura “Ofiara Abrahama”, in: *Ewangeliarz z Eczmiadzynu* (989), *Matenadaran*, Ms. 2374, fol. 8.

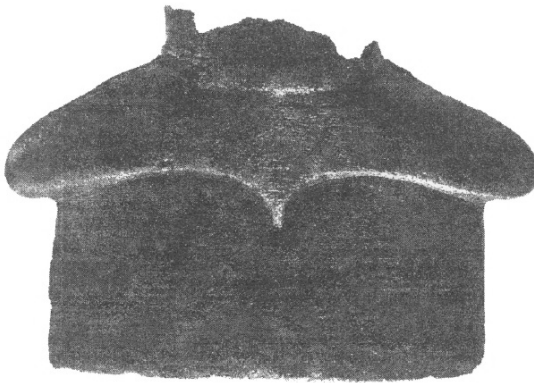
Ryc. 7. Relief “Walka myśliwego z niedźwiedziem”, *Kościół Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar*, 915–921 (zdjęcie autora).

Ryc. 8. Złoty przerysowanie jela miecza Goliata z Kościoła na wyspie Aghtamar (915–921). (David Nicolle. Byzantine and Islamic Arms and Armour; Evidence for Mutual Influence. *Graeco-Arabica* 4, (1991), fig. 30.

Ryc. 9. Rękojeść z wraku z zatoki Serce Limani (X–XI w.) (David Nicolle, *Two Swords from the Foundation of Gibraltar. Gladius*. vol. XXII, (2002), Kat.

Ryc. 10. Brązowy jelec z Chersonezu Taurydzkiego (Xw.) (Валерий Йотов. Перекрестье меча из Херсонеса. *Античная древность и средние века*. Т. 39, (2009), 257.

Ryc. 11. Miecz z Khevsuretii (Gruzja, XI–XII w.). (Mamuka Tsurtsumia. Medieval sword and sabre from the Georgian National Museum. *Acta Militaria Mediaevalia*. Tom XI. (2015), 160, fig. 1.

Рис. 12. Меч з Khevsuretii (Грузія, XI–XII в.). (Mamuka Tsurtsunia, Medieval sword and sabre from the Georgian National Museum. *Acta Militaria Mediaevalia*. Tom XI. (2015), 160, fig. 1.

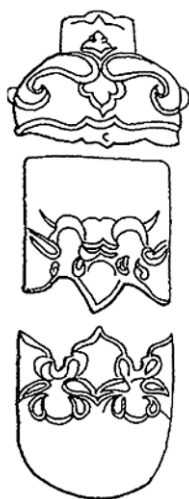
Рис. 13. Трыптык Harbaville (XI в.) (*The Glory of Byzantium: art and culture of the Middle Byzantine era, A.D. 843–1261*, ed. H. Evans (New York: The Metropolitan Museum, 2006), 133.

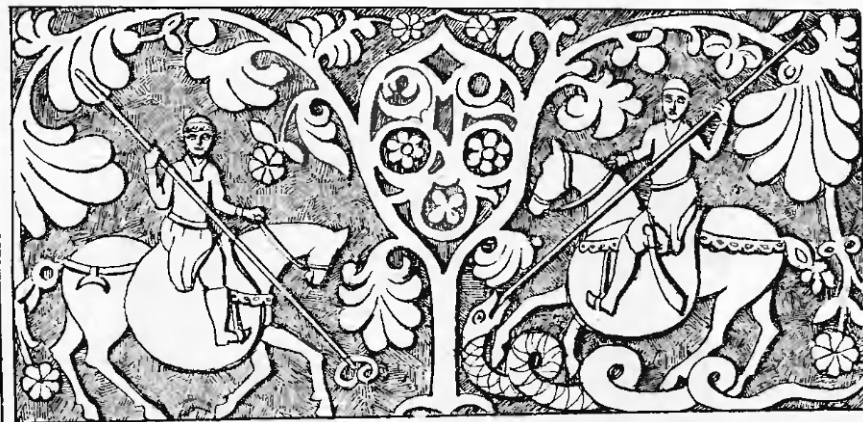
Рис. 14. Резьба гипсова умаяджского воюownika з па́лацу Khirbat al-mafjar в Јорданіі (724–743) (Самуил Камбуrow. “Арабски” ранносредновековни мечове в днешните български земи”. *История*. Vol. 25(3), (2017), обр. 8).

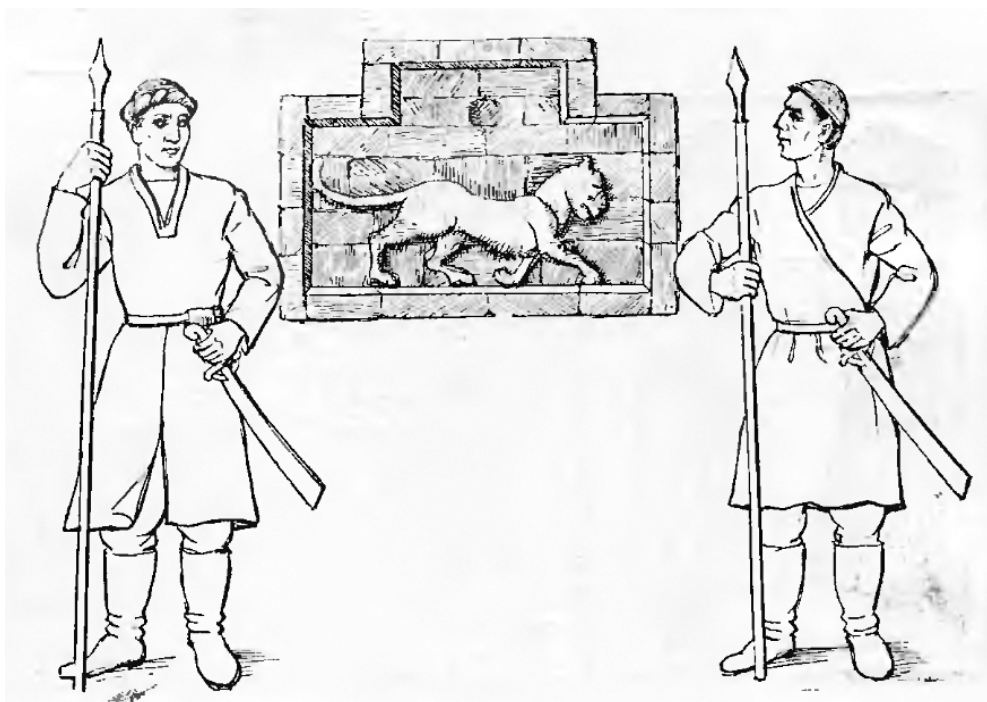
Ryc. 15. Miniatura “Perseus” in Abd al-Rahman al-Sufi, *Kitāb ʿUwāral-kawākib (al-thābitah)* (964), Bodleian library, Ms. Marah 144, p. 110, Wikipedia, accessed June 1, 2019, [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kit%C4%81b_%E1%B9%A2uwar_al-kaw%C4%81kib_\(al-th%C4%81bitah\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kit%C4%81b_%E1%B9%A2uwar_al-kaw%C4%81kib_(al-th%C4%81bitah))

Ryc. 16. Brązowe formę dla wyprodukowania jeliców i trzewików z Metropolitan Muzeum of Art w Nowym Jorku (Самуил Камбуров. “Арабски” ранносредновековни мечове в днешните български земи. *История*, Vol. 25(3), (2017), 278, 291. (карт. 27, 28).

Ryc. 17. Reliefna ściana iz cerkwi Kamsarkanów w Ani (VII-XIII w.). (Առաքել Պատրիկ, Հայկական Տարագ (Երևան: ՀՄՄՀ ԳԱ, 1967), տախ. 17.

Ryc. 18. Relief "Dwa żołnierze i herb Bagratydów". (Առաքել Պատրիկ, Հայկական Տարագ (Երևան: ՀՄՄՀ ԳԱ, 1967), տախ. 17.

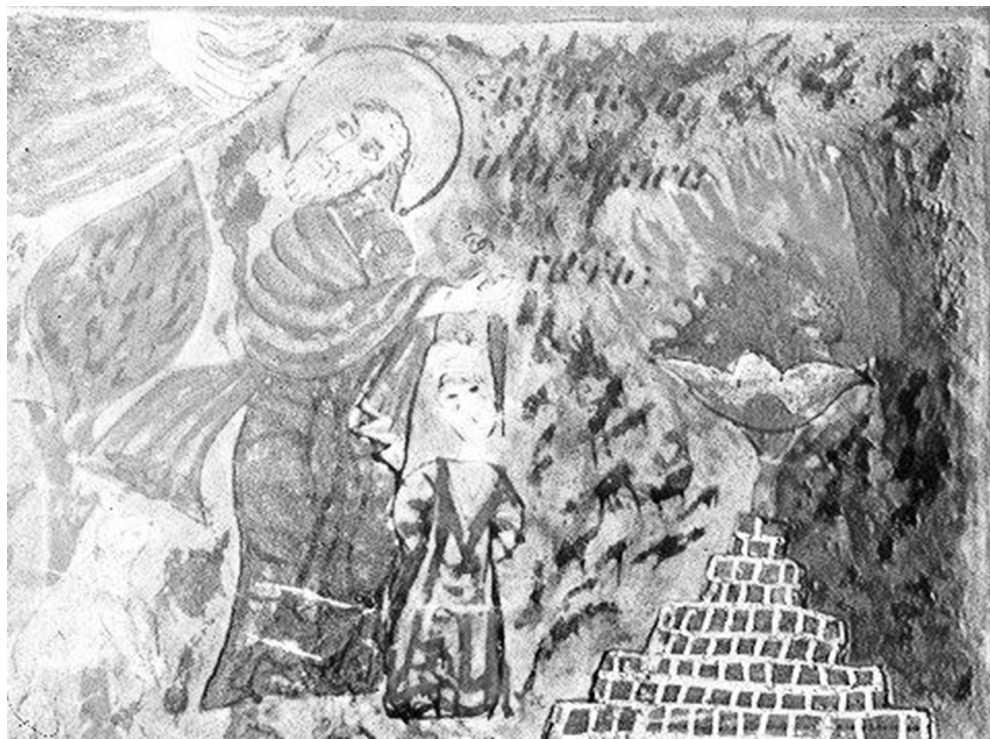
Рис. 19. Relief “Herb Bagratydów” w Ani (zdjęcie XX w.). (Вараздат Арутюнян. *Город Ани*. (Ереван: Армянское государственное издательство 1964), карт. 18, с. 48–49.

Рис. 20. Relief “Herb Bagratydów” w Ani (zdjęcie autora).

Ryc. 21. Miniatura "Męczeństwo św. Arethasa" (koniec X w.), in: *Menologium Bazylego II* (979-989), Biblioteka Watykańska, Ms. Vat. gr. 1613, f.

Ryc. 22. Miniatura "Ofiara Abrahama" (X w.), in: *Ewangeliarz*, Biblioteka Mechitarystów w Wiedniu, Ms. 697, f. 6v.

Ryc. 23. Miniatura "Ofiara Abrahama" (X w.), in: *Ewangeliarz*, Biblioteka Ormiańskiego Patriarchatu w Jerozolimie, Ms. 2555, f. 8v.

Ryc. 24. Miniatura "Pojmanie Chrystusa", in: *Ewangeliarz Koptyjski (1179-1180)*, Biblioteka Narodowa Francji, Ms. Copte 13, fol. 79 r.